

УДК 343.851

DOI 10.32755/sjlaw.2021.03.125

Максименко М. І.,

начальник Чернігівського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-6442-7316

ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ЕКСПЕРТА В БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

У статті вказано на необхідність покращення стану використання спеціальних знань при боротьбі зі злочинністю. Проведено аналіз історичного аспекту використання спеціальних знань у діяльності з боротьби зі злочинністю та виділено такі етапи розвитку цієї діяльності: зародження криміналістичних знань у Стародавньому світі; розвиток експертно-криміналістичних знань за доби Середньовіччя та раннього Нового часу; становлення експертної криміналістики як наукової дисципліни у Новий час.

Ключові слова: спеціальні знання, злочин, дактилоскопія, фотографування, судова експертиза, боротьба зі злочинністю.

Постановка проблеми. Негативні зміни в якісних та кількісних показниках злочинності, особливо стосовно тяжких та особливо тяжких злочинів, створюють передумови для збільшення кількості осіб, які повинні утримуватись в установах виконання покарань. Проте на теперішній час кількість установ виконання покарань зменшується у зв'язку зі зменшенням кількості осіб, засуджених до покарань, пов'язаних з позбавленням волі. А це може означати тільки одне – якість розслідування кримінальних правопорушень погіршується, кількість та якість кримінальних проваджень, які доходять до суду зменшується. Не останню роль у цій негативній тенденції відіграє і стан застосування спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних проваджень. Покращення стану справ у цій сфері позитивно вплине на загальний стан боротьби зі злочинністю, а розробка нових методик використання спеціальних знань повинна будуватись на історичних базисах їх застосувань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема наукової розробки використання спеціальних знань у процесі боротьби зі злочинністю була предметом дослідження таких вітчизняних учених, як Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, М. І. Бажанов,

І. О. Бандурка, О. М. Бандурка, І. В. Боднар, А. А. Вознюк, В. О. Глушков, О. М. Гумін, С. М. Гусаров, Л. М. Давиденко, Ю. Б. Данильченко, Т. А. Денисова, О. М. Джу́жа, І. М. Копотун, О. М. Литвинов, Г. А. Матусовський, В. В. Лунєєв, А. А. Му́зика, В. І. Павликівський, М. І. Панов, М. С. Пузирьов, О. П. Снігерьов, В. В. Сокурєнко, Г. О. Спідина, О. О. Степанченко, Є. Л. Стрельцов, С. Р. Тагієв, І. Я. Фрідман, П. Л. Фріс, В. В. Шаблистий, М. Г. Щербаковський, В. Ю. Шепітько, О. О. Юхно, І. С. Яковець, Н. М. Ярмиш, А. М. Ященко та ін. Однак більшість науковців розробляли один або декілька фрагментів порушеної проблематики, не вирішуючи проблему в комплексному, інтегрованому вигляді.

Метою статті є розробка класифікаційних історичних періодів використання спеціальних знань під час здійснення діяльності, пов'язаної з боротьбою зі злочинністю.

Виклад основного матеріалу. Криміналістичні та кримінологічні знання формувалися в межах процесу (процедури), який був притаманний суспільству в певний період його розвитку. Безумовно, поява кримінологічних та криміналістичних засобів, прийомів і методів була пов'язана з виникненням та подальшою еволюцією форм правосуддя, розшукової та експертної практики.

Історію експертно-криміналістичної думки у світі можна умовно розподілити на такі етапи.

Перший етап – зародження криміналістичних та кримінологічних знань у Стародавньому світі.

Виникнення кримінологічних та криміналістичних знань, а разом з тим і прообразу експертної служби, було зумовлене появою найдавніших держав Стародавнього світу та необхідністю кодифікації права. Фіксація перших злочинів, а разом з тим і відповідальності за їх скоєння, зумовила запровадження у практику спеціальних правил і методів щодо розслідування та розкриття злочинів, встановлення злочинців, протидії їх злочинним виявам.

Отже, вже за доби Стародавнього світу виникли спеціальні органи, покликані розслідувати злочини. Суб'єктами розслідування кримінальних справ були певні чиновники, які під час слідства повинні були розкривати окремі види злочинів, встановлювати істину, виявляти причини та умови їх вчинення. Зо-

крема, у стародавньому Єгипті розслідуванням кримінальних справ займалися чиновники, писці та судді.

У своїй діяльності ці чиновники керувалися переважно життєвим досвідом і здоровим глуздом. Проте вже у Стародавньому світі виникли прообрази криміналістичних методів слідства, які відображали стан розвитку тодішньої науки. У стародавньому Китаї, наприклад, застосовували методи, які спиралися на знання про фізіологічний стан людини. Зокрема, підозрюваному у вчиненні злочину на кінчик язика клали жменьку рису. Людину визнавали злочинцем, якщо рис залишався сухим. Підставою для таких висновків слугувало припущення, що у винної особи від хвилювання не виділяється слина.

Аналізуючи подібного роду практики, сучасний криміналіст О. Я. Баєв висловив думку, що, попри певну примітивність цього методу, він містив зародки наукового знання. Він вказав на те, що подібні практики можна вважати прообразом встановлення істини на підставі психофізіологічних реакцій людини, що знайшло своє застосування, наприклад, у сучасних поліграфіях [1, с. 18].

У найдавніших збірках законів Стародавнього світу – законах вавилонського царя Хаммурапі (близько 1792–1750 рр. до н. е.) та Законах XII Таблиць стародавнього Риму (близько 451–450 рр. до н. е.) і містилися певні рекомендації щодо процесу кримінального провадження, які стосувалися збирання, аналізу та оцінки доказів судом. Проте всі вони мали окремих, розрізнений характер, а як методи розслідування широкого застосування набули певні присяги, отримали поширення випробування вогнем, водою, завдання тілесних ушкоджень, клеймування, як метод запобігання подальшим злочинам.

Початковою формою застосування криміналістичних знань була діяльність спеціальних професійних об'єднань людей, які займалися розшуком злочинців та розслідуванням злочинів. Так, у стародавній Індії розшуком злочинців займалася особлива каста слідопитів, які отримали назву «Кхої». У кодексі законів стародавньої Індії – так званих «законів Ману» розслідування злочинів часто порівнювалося із діями мисливця, який знаходить здобич за слідами крові. Відображенням цього став той факт, що

в подальшому в Австралії слідопити-«трекери» розшукували викрадених домашніх тварин і злочинців за слідами.

Уже в державах Стародавнього світу під час розслідування злочинів та здійснення правосуддя застосовували спеціальні знання в галузі медицини. Давньогрецький лікар Гіппократ (460–370 рр. до н. е.) у своїх працях вперше порушив питання, які в подальшому набули застосування і в сучасній експертній практиці: аборт, строки зачаття, життєздатність недоношених немовлят, оцінка тілесних ушкоджень тощо. На підставі норм «Законів XII Таблиць (стародавній Рим) вимагалася присутність лікаря під час розгляду справ про померлих насильницькою смертю, визначення «законності» пологів, встановлення опікунства над божевільними. У кодексі візантійського імператора Юстиніана (VI ст.), що діяв на території Візантійської імперії, були порушені питання про отруєння, визначення віку, строки вагітності тощо.

Другий етап – розвиток експертно-криміналістичних знань за доби Середньовіччя та раннього Нового часу.

Подальший розвиток експертно-криміналістичної справи набув подальшого розвитку у зв'язку з розповсюдженням теорії та практики інквізиції. Особливого поширення методи дізнання та розслідування набули з огляду на поширення справ про чаклунство, зв'язки з потойбічними силами тощо. Інквізитори як метод викриття злочинців широко застосовували випробування водою. Наприклад, жінкам, яких запідозрювали у зв'язках з нечистою силою, зв'язували руки і кидали у воду. Якщо жінка випливала, то це означало, що вона відьма і тому підлягала страті на вогнищі.

Проте в діяльності алхіміків, лікарів та фармацевтів доби Середньовіччя простежуються і певні раціональні знання. Вони навчилися виявляти сліди деяких отруйних речовин у харчах, напоях та в організмі людини, що, таким чином, поклало початок зародженню теорії й практики токсикологічної експертизи.

Залучення професійних лікарів як експертів, покликаних вирішувати питання, пов'язані з проведенням слідчих дій, бере свій початок від Lex Carolina – Кримінального кодексу імператора Священної Римської імперії Карла V 1532 р. Згідно з цим Кодексом, судді мали право залучати лікарів до досліджень мертвих тіл у випадку вбивств, дітовбивств, підозри на отруєння, у

разі заподіяння тілесних ушкоджень та застосування тортур до поранених і хворих [2].

У другій половині XVI ст. відомий французький хірург Амбруаз Паре опублікував трактат, в якому були проаналізовані різноманітні питання судово-медичної експертизи (дослідження ушкоджень), приведена їх судово-медична кваліфікація (повішення, удавлення зашморгом, утоплення, отруєння «чадним газом», ураження атмосферною блискавкою, визначення строків вагітності, бальзамування трупів тощо), наведені як приклади зразки судово-медичних актів. У 1690 р. у дослідженні німецького професора з Лейпцига Йоганна Бона «Основи судової медицини» було вперше запроваджено до наукового обігу термін «судова медицина» [3, с. 12].

До речі, слід зазначити, що багато сучасних наукових знань про вплив отрут на організм людини базується на даних, отриманих у цей період розвитку людства.

У XVI–XVII ст. виникає і набуває розвитку почеркознавча експертиза. У 1570 р. у Парижі була заснована Корпорація майстрів-почеркознавців, які спеціалізувалися на вивченні та ідентифікації підписів. У 1595 р. вони отримали від короля Генріха IV патент на право провадження почеркознавчих експертиз. У 1604 році у Франції була опублікована праця Р. Денеля «Поради із розслідування підроблених рукописів і порівняння почерків для того, щоб вміти бачити і виявляти всілякі підробки...» [4, с. 225].

У 1665 р. у Парижі побачило світ дослідження Ж. Равено «Трактат про дослідження письма». Але вже у 1670 р. на підставі ухвали суду ця праця була знищена, оскільки злочинці потенційно могли використати наведені дані для підробки документів. Однак уже через три роки книга вийшла другим виданням [5].

Третій етап – становлення експертної криміналістики як наукової дисципліни у Новий час, використання спеціальних знань експертів не тільки для розслідування злочинів, а і в діяльності, пов'язаній з їх запобіганням. Цей етап характеризується початком систематизації наукових, спеціальних знань експерта в цих сферах діяльності.

Так, наприкінці XVII – на початку XIX ст. були опубліковані перші наукові праці Мальпигія (1687 р.), Б. З. Альбінуса (1764 р.),

Пуркінє (1823 р.), які були присвячені вивченню пальцевих візерунків руки людини. У 1775–1778 рр. німецький вчений І. К. Лафатер видав дослідження «Фізіогномічні фрагменти», в якому намагався зіставити мову, ходу і почерк людини. У XVII ст. побачили світ перші наукові хімічні дослідження, за допомогою яких відбувалося встановлення різних видів отрут. Одночасно відбувалося проведення хімічних експертиз, за допомогою яких усілякі знахарі та чаклуни вивчали властивості різних трав і рослин. До цього часу належать і першопочатки психіатричних експертиз, які проводили переважно ченці [6, с. 191].

На початку XIX ст. відбулося нагромадження значного обсягу знань із судової медицини. У 1819 р. у Німеччині був надрукований бібліографічний збірник, що містив назви 2980 робіт у галузі судової медицини, опублікованих у XVI–XVIII ст., у тому числі і низка керівництв. Досягнення судової медицини позитивно вплинули на розвиток інших напрямів судової експертизи, сприяли формуванню системи криміналістичних знань.

У середині – наприкінці XIX ст. відбувався бурхливий розвиток криміналістичних знань. У цей час активно розвиваються наукові дослідження засобів боротьби зі злочинністю, зароджується криміналістика, набуває подальшого розвитку судова експертиза.

Передумовою для виокремлення й подальшої еволюції криміналістичної науки стала поява в XIX ст. у Німеччині, Франції, Англії, США та інших країнах нового на той час феномена – професійної й організованої злочинності. Причинами її появи стало стрімке зростання промислового виробництва на основі досягнень науки і техніки, лібералізація суспільного життя, урбанізація та такі фактори, як послаблення патріархальних устоїв; люмпенізація і збагачення громадян; концентрація капіталу; постійний ризик як норма підприємницької діяльності, нездатність каральних органів протистояти озброєній новітніми засобами зв'язку, транспорту та іншої техніки злочинності, яка застосовувала також наукоємні методи вчинення і приховування злочинів. Усі зазначені фактори вимагали об'єднання зусиль правоохоронців і науковців та створення нової галузі знань – криміналістики, використання її спеціальних знань для розслідування злочинів та їх запобігання.

Як самостійна наука криміналістика зародилася наприкінці XIX ст. Її засновниками вважаються французький учений Альфонс Бертільйон (1853–1914) та австрійський професор Ганс Гросс (1847–1915). На підставі їх праць та внаслідок діяльності низки поліцейських та судових чиновників і вчених наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулося остаточне оформлення підвалин нової науки. До її основних завдань належали: розроблення і вдосконалення засобів кримінальної (криміналістичної) реєстрації та розшуку злочинців; розробка наукових методів дослідження речових доказів; розробка і систематизація прийомів і методів організації й планування розслідування злочинів, прийомів і методів виявлення, фіксації й використання доказів [7, с. 212–219].

У 1910-х роках XX ст. в Європі, США, країнах Центральної і Південної Америки (Бразилія, Чилі, Болівія, Аргентина, Перу, Парагвай, Уругвай та інші) дактилоскопічні дослідження набули більшого поширення в порівнянні з антропометричними. Проте нові методи не одразу здобули визнання, оскільки відбитки пальців не відразу почали визнавати доказом у суді. Ставлення до нового методу ідентифікації особи змінилося після достатньо резонансного прецеденту, коли у США у 1906 р. завдяки відбиткам пальців вдалося встановити особу відомого злодія Джеймса Джонса (відомого також як Даніель Нолан та Генрі Джонсон), який мав більше десяти судимостей за крадіжки в готелях Великої Британії. Після цього безперечного успіху криміналістів ідентифікація за відбитками пальців швидко набула визнання і популярності, але лише через п'ять років відбитки пальців у США почали визнавати в суді як докази.

Значного розповсюдження в сучасній криміналістиці набула також ідентифікація особи за допомогою фотознімків. Фотографування було винайдене в першій половині XIX ст., його винахідниками вважаються Жозеф Нісфоро Ньепс, Луї Жак Дагер і Фокс Талбот. У січні 1839 р. на засіданні Паризької академії наук виступив Домінік Ф. Араго з доповіддю, в якій розкривалася сутність винаходу Дагера (закріплення зображення, отриманого на срібній пластинці за допомогою парів йоду). Ця подія стала початком відліку історії фотографії та її широкого засто-

сування у всіх сферах життя. Подальшим кроком в еволюції фотографії став описаний Талботом спосіб закріплення зображення за допомогою хлористого срібла.

Впровадження у криміналістичну науку методів дослідження речових доказів відбулося завдяки науковим розробкам Є. Ф. Буринського (Російська імперія), Рудольфа Рейсса (Швейцарія), Едмонда Покара (Франція), Ван Леддена Гульзебоша (Голландія), Роберта Гейндля (Німеччина) та інших. Наприклад, Є. Ф. Буринський винайшов і застосував на практиці метод підсилення контрастів і виділення кольору, що спричинило подальше вдосконалення у справі дослідження документів.

У 1910 р. Едмонд Локар заснував поліцейську лабораторію в Ліоні. Таким чином, уперше в одній установі відбулося об'єднання криміналістичних і наукових методів дослідження. Локар Е. розпочав свої наукові студії з хімічних досліджень слідів пилу, поступово розширюючи діапазон досліджень і науковий інструментарій. Вагоме місце у його дослідах посідало вивчення чорнила і паперу, що знайшло застосування під час вивчення та ідентифікації документів. У лабораторії Е. Локара відбувалася також співпраця хіміків і фахівців з клінічних патологій [8].

У подальшому розвиток криміналістики як науки набуває більш системний характер, створюються криміналістичні школи, які розробляють певні методики використання спеціальних знань, їх узагальнюють та впроваджують у практичну діяльність правоохоронних органів.

Висновки. Як висновок слід вказати, що умовно розвиток криміналістики як науки тісно пов'язаний з розвитком використання спеціальних знань у процесі розслідування злочинних діянь та їх запобігання. Цей процес можна поділити умовно на такі етапи: зародження криміналістичних знань у Стародавньому світі; розвиток експертно-криміналістичних знань за доби Середньовіччя та раннього Нового часу; становлення експертної криміналістики як наукової дисципліни у Новий час. Враховуючи це, слід вказати, що криміналістика як наука сформувалась у зв'язку з прагненням людини залучити спеціальні знання до процесу доказування злочинного діяння, запобігання вчи-

нення їх у подальшому, компіляції та апробації спеціальних знань, які використовувались у боротьбі зі злочинністю.

Список використаних джерел

1. Баев О. Я. Основы криминалистики: курс лекций. Москва: Экзамен, 2009. 320 с.

2. Каролина: Уголовно-судебное уложение Карла V. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XVI/1520-1540/Karolina/pred2.phtml?id=12391> (дата звернення: 17.10.2021).

3. Основы судовой медицины: навчально-методичний посібник / Л. Л. Голубович та ін. Харків: ФОП Бровін О.В., 2021. 535 с.

4. Будзієвський М. Ю. Історичний аналіз виникнення криміналістичного документознавства. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 224–230. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/2037/1/%d0%91%d1%83%d0%b4%d0%b7%d1%96%d1%94%d0%b2%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9%20%d0%9c.%20%d0%ae.pdf> (дата звернення: 17.10.2021).

5. Почеркознавча експертиза – один із найскладніших та цікавих видів експертного дослідження / Черкаський НДЕКЦ МВС. URL: <https://ndekc.ck.ua/novini/112-pocherkoznavcha-ekspertiza-odin-z-nayskladnshih-ta-ckavih-vidv-ekspertnogo-dosldzhennya.html> (дата звернення: 17.10.2021).

6. Юсупов В. В. Сліди пальців рук: історія виявлення, фіксації, дослідження. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2 (24). С. 190–201. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1911/1/%d0%ae%d1%81%d1%83%d0%bf%d0%be%d0%b2%20%d0%92.%d0%92..pdf> (дата звернення: 17.10.2021).

7. Чисніков В. М. Альфонс Бертільйон – основоположник «наукової поліції» (до 160-річчя з дня народження). *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 212–219. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/2035/1/%d0%a7%d0%b8%d1%81%d0%bd%d1%96%d0%ba%d0%be%d0%b2%20%d0%92.%20%d0%9c..pdf> (дата звернення: 17.10.2021).

8. Локар Эдмонд (Edmond Locard). Конгресс криминалистов. URL: <https://crimcongress.com/portretnaya/lokar-edmon/> (дата звернення: 17.10.2021).

Maksymenko M.

ORIGINS OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE USE OF SPECIAL EXPERT KNOWLEDGE WHILE FIGHTING AGAINST CRIME

The author of the article points out that the quality of the investigation of criminal offenses is deteriorating, the number and quality of criminal proceedings reaching the court is declining. Not the least role in this negative trend is the state of special knowledge applying. That is why it is necessary to improve this activity direction.

In the article the author analyzes the historical aspect of special knowledge using while fighting against crime and identifies the following stages of development of such activities: the emergence of forensic knowledge in the ancient world; development of forensic knowledge during the Middle Ages and early modern times; formation of expert criminology as a scientific discipline in modern times.

The first stage is characterized by inconsistency in applying special knowledge while fighting against crime, an attempt to develop certain methods of crimes detecting. Often, these techniques were based on person's psychophysiological reactions, using the knowledge of a person obtained through the usual activities not related to the investigation and crime prevention.

The second stage is characterized by the emergence of forensic knowledge, the creation of areas of forensic research, especially in the medical field and in the field of document research, as at that time was widespread concealment of murders using toxic substances and counterfeiting banknotes, bills, wills, etc.

The third stage is characterized by the formation of forensic science as a scientific discipline, the use of special expert knowledge not only in order to investigate crimes, but also while carrying out activities related to their prevention. This stage is characterized by the start of systematization of expert's scientific, special knowledge in these areas, the transition from church to social paradigm of crime, outlining the requirements for legislation as acts that protect the population, not its ruling elite.

In future, the development of criminology as a science becomes more systematic, forensic schools are created, that develop certain methods of using special knowledge, generalize them and implement them in the practice of law enforcement agencies.

Key words: *special knowledge, crime, dactyloscopy, photography, forensic examination, fighting against crime.*

References

1. Bayev, O. Ya. (2009), *Fundamentals of Criminology: a course of lectures*, Ekzamen, Moscow.
2. *Karolina: Criminal law of Charles V*, available at: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XVI/1520-1540/Karolina/pred2.phtml?id=12391> (accessed 17 October 2021).
3. Holubovych, L. L. (2021), *Fundamentals of forensic medicine: a textbook*, Private Entrepreneur Brovin O.V., Kharkiv.
4. Budziievskiy M. Yu. (2013), "Historical analysis of the emergence of forensic document science", *Forensic Bulletin*, No. 1 (19), pp. 224–230, available at: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/2037/1/%d0%91>

[%d1%83%d0%b4%d0%b7%d1%96%d1%94%d0%b2%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9%20%d0%9c.%20%d0%ae.pdf](#) (accessed 17 October 2021).

5. Handwriting examination is one of the most complex and interesting types of expert research: Cherkasy SRECC MIA, available at: <https://ndekc.ck.ua/novini/112-pocherkoznavcha-ekspertiza-odin-z-nayskladnshih-ta-ekavih-vidv-ekspertnogo-dosldzhennya.html> (accessed 17 October 2021).

6. Yusupov, V. V. (2015), “Fingerprints: history of detection, fixation, research”, *Forensic Bulletin*, No. 2 (24), pp. 190–201, available at: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1911/1/%d0%ae%d1%81%d1%83%d0%bf%d0%be%d0%b2%20%d0%92.%d0%92..pdf> (accessed 17 October 2021).

7. Chysnikov V. M. (2013), “Alphonse Bertillon is the founder of the “scientific police” (to the 160th anniversary of his birth)”, *Forensic Bulletin*, No. 1 (19), pp. 212–219, available at: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/2035/1/%d0%a7%d0%b8%d1%81%d0%bd%d1%96%d0%ba%d0%be%d0%b2%20%d0%92.%20%d0%9c.pdf> (accessed 17 October 2021).

8. *Edmond Locard, Congress of Criminologists*, available at: <https://crimcongress.com/portretnaya/lokar-edmon> (accessed 17 October 2021).